

ББК 63.1(4Укр)

**«ЗВИЧАЙНА СХЕМА «РУССКОЇ» ІСТОРІЇ ...» М.ГРУШЕВСЬКОГО
В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ОЦІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ**

Н.І.Романцова

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються питання щодо історіографічного аналізу українськими вченими «Звичайної схеми «руської» історії й справи раціонального укладу історії східного слов'янства» М.Грушевського. Історіографічне дослідження дає можливість проаналізувати значний пласт літератури, присвяченої концептуальній теоретичній праці М.Грушевського.

Ключові слова: Звичайна схема «руської» історії, наукова концепція, грушевськознавство, українські вчені, історіографічні оцінки.

Для розуміння наукової концепції історичних досліджень М.Грушевського надзвичайно велике значення має його стаття «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». В ній видатний історик висловив основні теоретичні положення, якими керувався у своїй науковій діяльності. Ці історіософські ідеї мали вплив також на наукові погляди багатьох інших українських істориків, вони знайшли широкий відгук в історіографії.

Історіографічний аналіз оцінок, які були висловлені вченими про цю працю, надає можливість розглянути наукове надбання української історичної науки щодо цього питання. Крім того необхідно з'ясувати значення «Звичайної схеми «руської» історії» не лише для українського, але й для інших східнослов'янських народів.

Питання щодо історіографічних оцінок «Звичайної схеми «руської» історії» М.Грушевського певною мірою висвітлювалися в працях істориків. Р.Піріг в рецензії на біографічний нарис Ю.Шаповала та І. Верби «Михайло Грушевський» зазначив, що історики діаспори ставлять під сумнів абсолютний пріоритет М.Грушевського в розробці оригінальної концепції українського історичного процесу, уперше викладеної в статті «Звичайна схема «руської» історії ...» [1]. Б.Клід вказав на дискусію, яка виникла між істориками з цього питання. У зв'язку з цим він відзначив праці Я.Пеленського, З.Когута, В.Смолія та П.Соханя [2].

Метою статті є аналіз історіографічних оцінок українських вчених щодо наукового значення статті М.Грушевського «Звичайної схеми «руської» історії».

У 1904 р. у зв'язку з планами з'їзду російських філологів щодо видання Слов'янської енциклопедії М.Грушевський опублікував у С.Петербурзі на сторінках книги «Статті по славяноведению» (Вип. 1) статтю «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» [3], яка визначала його бачення українських історичних досліджень. У цій програмовій методологічного характеру статті автор перш за все піддав обґрунтованій критиці традиційну для російських істориків концепцію історії Росії, яка наголошувала на її історичній наступності від Київської до Московської держави. На думку М.Грушевського, в працях російських вчених «слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важливі епізоди ..., а в кождім разі з прилученням до Російської держави ці землі перестають бути предметом сеї історії». Михайло Сергійович стверджував, що ця схема була започаткована «московськими книжниками», які поклали за її основу генеалогічну ідею, генеалогію московської

династії. З цього була сформована концепція «истории русского права», яка складалася «з трьох відділів – права Київської держави, московського й імперського» [4].

Український історик був переконаний, що ця схема російської історії сповнена великих нераціональностей. Він стверджував, що нераціональним є поєднання «старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII – XIV вв., так наче се останнє було його продовженням». На противагу цьому М.Грушевський вважав, що «Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської». Отже, Михайло Сергійович однозначно розділяв «українсько-руську» та «великоруську» народності та їх історію, відкидаючи Погодінську теорію згідно якої у X – XII ст. Подніпров'я було населене «великоросами», які пізніше переселилися звідти. Автор статті був упевнений, що «Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV - XVI вв.» [5].

Такою була принципова концептуальна позиція М.Грушевського як репрезентанта української національної історіографії. Вона викликала гостру дискусію науковців. Її схвально сприйняла значна частина українських вчених, але, з іншого боку, вона була неприйнятна для російських, проросійських та пропольських орієнтованих українських істориків, які нізащо не сприймали ані самобутній український народ, ані окрему українську історію.

Гострій критиці піддав цю статтю І.Линниченко. Він вважав неправомірною критику М.Грушевським старої схеми, за основу якої була покладена історія Російської держави. Негативну реакцію критика викликала те, що Михайло Сергійович відкинув ідею загальноросійської історії і заявив про окремішній, самостійний розвиток української історії [6]. І.Линниченко висловив погляди тих політичних кіл, які мріяли назавжди зберегти Україну в російському лоні.

Виваженою та науково позитивною була оцінка Д.Багалія, який визнав схему М.Грушевського правильною і зауважив, що той «виставив гасло української національності з її правом на свою історію рідною мовою» [7].

Принципово відмінний від українського національного був погляд на наукову концепцію М.Грушевського у радянських істориків. Останні, керуючись партійними ідеологічними настановами, тенденційно розглядали його історіософські ідеї. М.Рубач в Українській радянській енциклопедії прямо не згадав «Звичайну схему «русської» історії ...», але його ідеологічні випадки проти М.Грушевського були орієнтовані саме на цю працю. Автор цієї статті характеризував його погляди як прояв «буржуазно-націоналістичної концепції», з осудом відзначав, що Михайло Сергійович «протиставляв український народ російському, ігнорував їх історичну близькість ..., стверджував, що Київська Русь належить лише Україні і не була загальною колицкою укр., рос. та білорус. народностей» [8].

Показовою з історіографічної точки зору була майже поодиноким в радянській історіографії оцінка «Звичайної схеми ...» в «Очерках истории исторической науки в СССР», де вкрай негативно висвітлювалося концепція М.Грушевського. Автори нарисів характеризували положення схеми М.Грушевського як войовничий націоналізм [9]. Фактично радянські історики в своїх наскрізь політизованих, тенденційних оцінках його історичної концепції едналися з шовіністично налаштованими попередниками з дореволюційної російської історіографії.

Зовсім іншим було ставлення до наукової спадщини М.Грушевського в українських діаспорних наукових колах, де намагалися зберегти і якомога ретельніше дослідити науковий доробок вченого. Д.Дорошенко відзначив значення «Звичайної схеми «русської» історії ...» М.Грушевського, яка теоретично обґрунтувала його історичну концепцію. Історик підкреслив, що запровадження до наукового вжитку

схеми історії українського народу «на цілیم просторі його історичного життя на заселеній ним території», було «першою й основною заслугою проф. Грушевського перед українською історіографією» [10].

В енциклопедичній статті, присвяченій М.Грушевському, О.Оглоблин зазначив, що той у праці «Звичайна схема «руської» історії ...» обґрунтував схему української історії як самостійного історичного процесу народу, «окремого від своїх сусідів» [11]. В цьому історик діаспори вбачав надзвичайно важливе історіософське значення відомої статті великого вченого.

Н.Полонська-Василенко, проаналізувавши схему української історії М.Грушевського, прийшла до висновку, що державницький напрямок української історіографії «значною мірою виріс на ґрунті схеми М.Грушевського, «на блискучо доведеному факті тяглости історичного процесу від княжої доби до ХХ сторіччя». Дослідниця вказувала, що історична схема М.Грушевського дістала «загальне визнання не тільки істориків України, але й частини російських, як от О.Преснякова» [12].

Л.Винар, розглядаючи історичну модель-схему М.Грушевського, зазначає що російська історична схема, яка заперечувала самобутність розвитку українського і білоруського народів у середньовіччі, не витримувала наукової критики, і тому мусить бути відкинута та замінена новою моделлю-схемою, в якій об'єктивно буде з'ясовано етногенез та історичний розвиток східноєвропейських народів.

За словами Л.Винара, схема М.Грушевського охоплювала «недержавні і державні періоди» історичного минулого українського народу [13]. На думку дослідника, М.Грушевський вважав, що найбільш раціональним у дослідженні східноєвропейської історії є реконструкція і представлення історії кожного народу окремо, з об'єктивною історичною періодизацією і термінологією. «Історія України-Руси», побудована на схемі М.Грушевського, яка охоплювала розвиток українського народу від його початків до ХХ ст. включно, як зауважив засновник грушевськознавства, це найвидатніший твір української історіографії. В ньому автор подав аналіз і синтез українського історичного процесу від ранніх часів до 1657 р. [14].

С.Заброварний, зосередивши свою увагу на економічних поглядах М.Грушевського, стверджував, що той сформулював власну історіософію та схему вітчизняної історії, «спираючись на позитивістській концепції трактування історичних явищ». На думку науковця, «підкреслюючи вагу соціально-економічних чинників у загальній схемі історії України, М.Грушевський розглядав історичний процес на українських землях в усіх його аспектах». Дослідник вважав, що М.Грушевський зробив основним героєм своєї історії народ як соціальний чинник і через це прагнув пояснити в своїх працях різні сторони його життя [15].

Н.Яковенко розглядає «полемічно загострену статтю» М.Грушевського «Звичайна схема ...» з точки зору відображення ним російсько-українського спору про «перетікання київської історії». На противагу «аксіоматичному погляду» на звичайну схему російської історії Михайло Сергійович «наполягав аби княжа Русь, «привласнена» російською історіографією, розглядалася як інтегральний складник передусім української історії» [16].

Ряд сучасних істориків критично розглядають питання щодо оригінальності історичної схеми, запропонованої М.Грушевським. Б.Клід визнає важливість критичного ставлення М.Грушевського до традиційної схеми «загальноросійської» історії, який запропонував іншу, визнану фахівцями української історичної науки. Але дослідник у своїй праці прийшов до висновку, що «М.Грушевському ... приписується концептуалізація схеми, що є перебільшенням». Скоріше, на думку історика, він «стисло підсумував, удосконалив і доповнив ті тези, що сформулювали раніше переважно українські дослідники». Б.Клід вказав на дискусію, яка виникла між

істориками з цього питання. У зв'язку з цим він відзначив правці Я.Пеленського, З.Когута, В.Смоля та П.Соханя [17].

Р.Новацькі та В.Тельвак, проаналізувавши працю «Звичайна схема ...», зазначили, що Михайло Сергійович критично розглянув загальноросійську історичну схему і з'ясував у ній цілу низку невідповідностей. Дослідники відзначили, що з історіографічним значенням «звичайної схеми» тісно пов'язана її політична цінність, адже М.Грушевський вважав «обов'язком і головним життєвим завданням не лише написати історію України, але й історично обґрунтувати право українського народу на самостійний культурний і політичний розвиток» [18].

В.Тельвак аналізує питання щодо наукового значення «Звичайної схеми ...» у кількох працях, присвячених теоретичним проблемам історії України, які знайшли відображення у творчій спадщині М.Грушевського. Сучасний історик відзначає, що «наприкінці ХІХ ст. Михайло Сергійович як вихованець російської університетської історичної традиції» піддав критиці історичну схему, запропоновану М.Погодіним та його однодумцями. При цьому, український вчений звернув увагу «на історіософську хибу погодінської схеми», а також заперечує «феномен давньоруської народності» [19].

В.Тельвак зазначає, що історіософську концепцію, запропоновану в статті «Звичайна схема ...», було покладено за основу еволюції української історичної думки» [20]. Дослідник наголошує, що М.Грушевський застосував принцип історизму «до вивчення вітчизняного історіографічного процесу, адже історизм як дослідницька програма поєднує в собі: націленість історіографії на емпіризм; базування на джерела, вірогідність інформації яких гарантується критичним джерелознавством». На таке бачення історизму очевидно вплинуло, як вважає В.Тельвак, захоплення М.Грушевським позитивістською методологією та німецьким історизмом» [21].

В монографії, присвяченій творчій спадщині Михайла Грушевського, В.Тельвак зауважив, що «Звичайна схема ...» отримала «голосний резонанс у російському науковому світі». На думку науковця, вона була прихильно прийнята в українському інтелектуальному середовищі, як «струнке теоретичне обґрунтування самостійності вітчизняного історичного процесу, але викликала полеміку та застереження в колі російських учених» [22].

Грунтовний історіографічний аналіз питання щодо «Звичайної схеми...» М.Грушевського подав один з авторів узагальнюючого біографічного нариса, присвяченого видатному історичному - І.Верба. Він критично підійшов до умовного авторства «Звичайної схеми ...» і заперечує намагання показувати «цю схему як геніальне творіння М.Грушевського». Дослідник вважає, що «до певної міри, це правдиве міркування, однак при цьому часто-густо ігнорується велика і звитяжна праця всієї попередньої української історіографії» [23]. Більш того, І.Верба підкреслює, що «і до, і навіть після нього національна історична думка в конструюванні моделі історії України дала чимало і, що головне, накопичила значний джерельний матеріал» [24]. К.Колесников наголошує, що М.Грушевський обґрунтував та відтворив у «Звичайній схемі ...» та в «Історії України-Руси» історичну динаміку відповідно до концептуальних конструкцій В.Антоновича. На думку історика, «Схема М.Грушевського в дусі тогочасної історичної науки розглядала специфіку українського історичного процесу через ієрархію різнохарактерних чинників у минулому країни» [25].

Про те, що «Звичайна схема» мала вплив на розвиток не тільки української історичної науки, свідчить думка В.Масненка, в якій було зазначено, що «білоруські історики в своїх дослідженнях значною мірою, справді, спиралися на схему М.Грушевського як більш продуктивну для дослідження минулого окремих східнослов'янських спільнот» [26]. Це було обумовлено тим, що «білоруська

проблематика займала помітне місце і в історичній концепції М.С.Грушевського, зокрема у основоположній праці «Звичайна схема ...» [27].

Таку точку зору поділяє С.Луговцова. Вона зазначає, що основні положення схеми мали безпосереднє відношення до історії Білорусії. За словами дослідниці, «в об'єктивній реконструкції історії Східної Європи слід досліджувати окремо національні історії українців, білорусів та росіян» [28].

Таким чином, стаття М.Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» задекларувала нову модель української історії, в якій була сформульована концепція самостійного розвитку українського історичного процесу, відмінна від традиційної схеми російської історіографії. В цій праці були викладені концептуальні засади наукової творчості видатного вченого. Вона викликала закономірний інтерес у науковців і обумовила їх дискусію щодо пріоритетності автора схеми, адже з цього питання мають місце певні розбіжності істориків.

Внаслідок історіографічного аналізу було з'ясовано погляди українських істориків на цю проблему, вплив праці М.Грушевського на подальший розвиток не тільки української але й білоруської та російської історичної науки. Вітчизняними істориками виявлено, що М.Грушевський у створенні своєї історичної схеми застосував концепцію, яка продовжувала розвивати напрацювання попередньої історіографії. На думку вчених, заслуга Михайла Сергійовича полягала в систематизації та удосконаленні моделі розвитку українського історичного процесу.

Сучасна українська історіографія поповнюється історичними працями, в яких аналізується «Звичайна схема» М.Грушевського, її місце в науковому доробку Михайла Сергійовича. Дискусійність цього питання примушує сучасних істориків неупереджено аналізувати значення наукової концепції великого історика для подальшого розвитку української історичної науки. Подальшого дослідження потребує сучасна історіографія означеної проблеми. На це потрібно спрямувати її наукову подальшу розробку.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены вопросы историографического анализа украинскими учеными «Звичайної схеми «руської» історії й справи раціонального укладу історії східного слов'янства» М.Грушевського. Историографическое исследование дало возможность проанализировать значительный пласт литературы, посвященной концептуальной теоретической работе М.Грушевского.

Ключевые слова: обычная схема «русской» истории, научная концепция, грушевсковедение, украинские ученые, историографические оценки.

SUMMARY

The article deals with historiographical analysis by Ukrainian researchers of “The usual outline of the “Ruthenian” history and the matter of rational structure of the Eastern Slavs’ history” written by M. Hrushevskiyi. Historiographical research enables a researcher to analyze a substantial stratum of literature devoted to conceptual fundamental work of this outstanding scholar, as well as to reveal its influence on the further development of Ukrainian historiography.

Key words: the usual outline of the “Ruthenian” history, scientific concept, Hrushevskiyi studies, Ukrainian researchers, historiographical reviews.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Пиріг Р. [Рец. на:] Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с. / Р.Пиріг // УІЖ. – 2006. – № 3. – С. 224.
2. Клід Б. Доля Києва і Київщини після монгольської навали 1240 р. в українській історіографії ХІХ ст. і історична схема М.Грушевського / Б.Клід // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів, 2000. – С.197.
3. Коментарі // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; голов. ред. П.Сохань. – Львів: Світ, 2002. – С. 545.
4. Грушевський М.С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М.С.Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; голов. ред. П.Сохань. – Львів: Світ, 2002. – С. 75.
5. Там само. – С. 77.
6. Линниченко И.А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии / „Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет”. Украинофильство в России. Идеология раскола // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола: Сборник. – М.: Москва, 1998. – С.254 – 255.
7. Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т.1. Історіографічний вступ і доба натурального господарства / Д.І.Багалій. – Харків: Держ. Видав. України, 1928. – С.84.
8. Украинская советская энциклопедия / Глав. редакц. коллегия М.Бажан и др. – Т. 3. – К.: Гл. редакция укр. совет. энц., 1980. – С.204.
9. Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. III // Под. Ред. М.В.Нечкиной и др. – М.: Изд. АН СССР, 1963. – С.653 – 654.
10. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право / Д.І.Дорошенко. – К.: Інститут археографії, 1996. – С.187.
11. Оглоблин О. Грушевський Михайло / О.Оглоблин // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Головний редактор проф. В.Кубійович. Перевидання в Україні. – К.: Глобус, 1994. – С. 454.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.1 До середини ХУІІ ст. / Н.Полонська-Василенко – К.: Либідь, 1992. – С.24.
13. Винар Л. Михайло Грушевський – історик України / Л.Винар // Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125 -й річниці від дня народження Михайла Грушевського. - Львів: “НТШ”, 1994. – С. 20 – 21.
14. Там само. – С. 22.
15. Заброварний С. Економічні погляди Михайла Грушевського / С.Заброварний // Український історичний збірник. – Вип. 11. – К., 2008. – С.355.
16. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – 2-ге вид., перероблене та розширене. – К.: Критика, 2005. – С.110.
17. Клід Б. Вказ. праця. – С.197.
18. Nowaski R., Telwak W. Михайло Грушевський на тлі доби. – Перша частина / Р.Новацкі, В.Тельвак. – Дрогобич - Opole, 2008. – С.196.
19. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття) / В.Тельвак. – Київ – Дрогобич: Вимір, 2008. – С.159.
20. Тельвак В. Проблеми становлення української історіографії у працях Михайла Грушевського / В.Тельвак // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності: Збірник наукових праць. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. – С. 25.

21. Там само. – С. 25. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський / Ю.Шаповал, І.Верба. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.
22. Тельвак В. Вказ. праця. – С.61.
23. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський / Ю.Шаповал, І.Верба. – К.: Альтернативи, 2005. – С.96.
24. Там само. – С.97.
25. Колесников К.М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX – XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. (07.00.06) / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – С.12.
26. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні: (кінець XIX – I третина XX ст.) / В.В.Масненко. – К.: Відлуння – Плюс; Черкаси, 2001. – С.239.
27. Там само. – С.236.
28. Луговцова С. Взгляды М.С.Грушевского на некоторые вопросы белорусской истории / Науково-історичні читання, присвячені 140-річчю з дня народження М.С. Грушевського (Мінськ, 22 грудня 2006 р.) / Луговцова С. // Білоруський державний університет / За заг. ред. О.А.Яновського, В.М.Бойка. – Ніжин: Тов «Видавництво Аспект-Поліграф», 2007. – С.52.